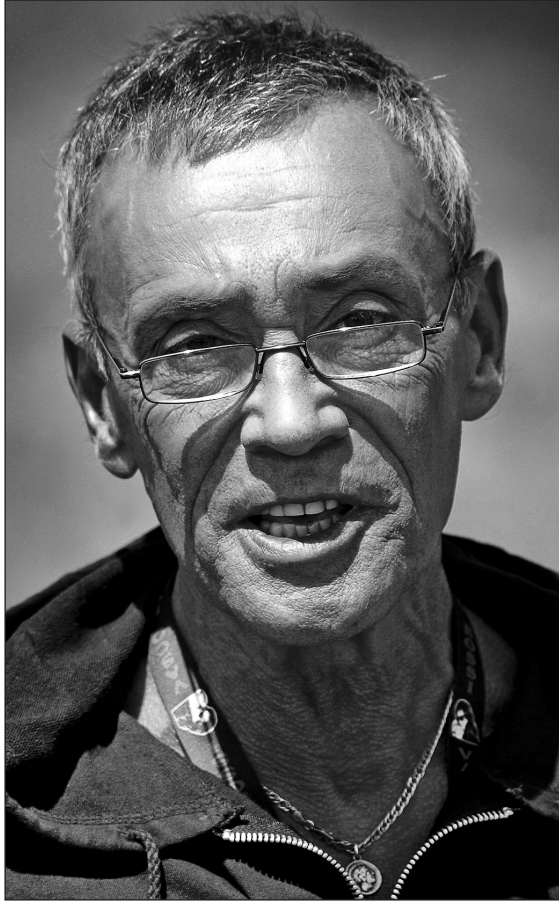

**Stat rosa pristina nomine
nomina nuda tenemus**

Андрій Олегович Добролюбський
(1949–2023)

Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

Кафедра історії України

АО:
Nomina nuda tenemus

Меморіальні читання
А. О. Добролюбського

Одеса
2024

УДК 94(100)(477); 902/904(092)(084)

М49

Видання рекомендовано Вченою радою ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».
Протокол №17 від 27 червня 2024 р.

Редколегія:

Головний редактор О. Б. Головка

Ю. А. Добролюбська

О. П. Сєкерська

А. В. Красножон

М 49

АО: Nomina nuda tenemus. Меморіальні читання А. О. Добролюбського. Добірка наукових статей / Колектив авторів за ред. О. Б. Головка; Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 2024. – Одеса: Бондаренко М. О., 2024. – 208 с. : іл.

ISBN 978-617-8327-84-2

УДК 94(100)(477); 902/904(092)(084)

Макет та дизайн обкладинки:

Д. А. Топал

ISBN 978-617-8327-84-2

© Автори текстів, 2024

© ПНПУ, 2024

Зміст

Андрій Красножон
NOMINA NUDA TENEMUS
(Ми володіємо простими іменами):
пам'яті Андрія Добролюбського
9

Фотоальбом
15

Історія та теорія археології

Євген Борінштейн
МЕНТАЛІТЕТ ОДЕСИТА: ТВОРЧА СКЛАДОВА
АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО
27

Юлія Добролюбська
АРХІВНИЙ ФОНД РОДИНИ ДОБРОЛЮБСЬКИХ
32

Андрій Красножон
ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НА ПРИМОРСЬКОМУ БУЛЬВАРІ В ОДЕСІ
36

Валерій Левченко
ПІДГОТОВКА ТА АТЕСТАЦІЯ КАДРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ
З АРХЕОЛОГІЇ В ОДЕСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИКО-
АРХЕОЛОГІЧНОМУ МУЗЕЇ
(друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.)
43

Ірина Немченко
ПОВСТАННЯ ЧИ РЕВОЛЮЦІЯ:
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АРСЕНАЛ ОЛДЖЕРНОНА СІДНЯ
51

Світлана Паламарчук
КУЛЬТУРНИЙ ВСЕСВІТ АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО
55

Павло Тоцький
КАРДИНАЛ РІШЕЛЬЄ І ГАЛЛІКАНІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ
63

**Археологія та історія доби каменю –
раннього залізного віку**

Наталія Бурдо
ДОМЕСТИКАЦІЯ КОНЯ. ДЕ, КОЛИ, ХТО І НАВИЩО?
72

Оксана Вар'ян
В ПОШУКАХ ІДЕАЛУ: ВЗІРЦЕВИЙ ГРОМАДЯНИН У КОЛЕКТИВНИХ
УЯВЛЕННЯХ АФІНЯН КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ
78

Михайло Відейко
¹⁴C ДАТИ ТА АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ КУКУТЕНІ-ТРИПІЛЛЯ:
ЩО І ЯК НАСПРАВДІ МИ ДАТУЄМО?
85

Світлана Іванова
НАРОДЖЕННЯ КУРГАНУ: ПРО ПОЧАТОК НОВОЇ ПОХОВАЛЬНОЇ
ТРАДИЦІЇ АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ
91

Олег Савельєв
ДО ПРОБЛЕМИ ФІНАЛЬНОГО ЕТАПУ ІСТОРІЇ ТІРИ
100

Валерій Топчий
КСЕНОФОНТ АФІНСЬКИЙ: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ
Й ПОЧАТОК ВІЙСЬКОВОЇ КАР'ЄРИ
109

Генадій Тощев, Світлана Андрух
ДОСЛІДЖЕННЯ МАМАЙ-ГОРИ

113

Юрій Чернієнко
ДЕЯКІ РОЗДУМИ ЩОДО ПРЕІСТОРИЧНИХ ЖИТЕЛ
ЗЕМЛЯНКОВОГО ТИПУ

119

Анастасія Ягупова, Олена Секерська, Сергій Маєвський
ВИПАДКОВА ЗНАХІДКА ТЕРАКОТ
НА НІКОНІЙСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

128

**Археологія та історія Середньовіччя
та Нового часу**

Serghei Agulnikov
THE NOGAI BURIAL MOUNDS IN SOUTHWEST BUDZAK

134

Ігор Бруяко
ГОРОДИЩЕ КАРТАЛ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОГО
НОВОГО ЧАСУ (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

141

Олександр Головко
КОНФЕДЕРАЦІЯ «ЧОРНИХ КЛОБУКІВ» НА ПІВДЕННОМУ КОРДОНІ
РУСІ (КІНЕЦЬ XI – ПЕРША ТРЕТИНА XIII СТ.).

147

Наталія Діанова
ЄВРЕЙСЬКИЙ ФАКТОР В ІСТОРІЇ ОДЕСИ XIX СТ.

153

Віктор Савченко
ДО ПИТАННЯ КЕЛЬТСЬКОЇ «ПРИСУТНОСТІ» В УКРАЇНІ

158

Секерська Олена
КОНІ ІЗ ПОЛОВЕЦЬКИХ ПОХОВАНЬ БІЛЯ С. ВИНОГРАДНЕ
ТОКМАЦЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

164

Олександр Смирнов, Леонід Смирнов, Денис Бондаренко
ЩЕ РАЗ ПРО КОЛЕКТИВНЕ СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ПОХОВАННЯ
НА О. БЕРЕЗАНЬ

169

Вадим Чепіженко
ТРАГІЧНА ІСТОРІЯ ЕЛІС НОРФОЛКСЬКОЇ,
АБО ЯК БЕЗКАРНО ВБИТИ ОНУКУ КОРОЛЯ?

174

Додаток

Хронологічний покажчик друкованих праць
доктора історичних наук,
професора Андрія Олеговича Добролюбського
Укладач – Ю. А. Добролюбська

183

ГОРОДИЩЕ КАРТАЛ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

Ігор Бруяко

доктор історичних наук,
член-кореспондент Німецького
Археологічного Інституту,
доцент кафедри філософії, соціології
та менеджменту соціокультурної
діяльності, ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»,
м. Одеса

Анотація. Під час розкопок багат шарової археологічної пам'ятки городища Картал була зібрана колекція речей які характеризують період середньовіччя та раннього Нового часу. Монети Візантійської імперії, Золотої Орди, Туреччини та країн Європи датуються від X/XI до XVIII ст. Певну частку колекції складає кераміка, в тому числі керамічні люльки. Предмети з металу відносяться до прикрас костюму та озброєння (стріли).

Ключові слова: городище Картал, середньовіччя, Новий час, Візантія, Османська імперія, монети, кераміка.

Abstract. During the excavations of the multi-layered archaeological site of the Kartal hillfort, a collection of objects that characterize the period of the Middle Ages and early modern times was collected. Coins of the Byzantine Empire, the Golden Horde, Turkey and European countries date from the X/XI to the XVIII century. A certain part of the collection consists of ceramics, including ceramic cradles. Metal objects refer to costume decorations and weapons (arrows).

Key words: Kartal hillfort, Middle Age, Modern Time, Byzantium, Ottoman Empire, coins, ceramics.

Багат шарова пам'ятка городище Картал налічує 6 основних шарів або горизонтів проживання. Крім цього, існують більш менш репрезентативні колекції, які відносяться до інших історико-археологічних періодів. Незважаючи на відсутність повноцінного горизонту проживання у вигляді залишків житлових та господарських об'єктів, чи по-

ховальних комплексів, ці колекції містять чимало цікавих, яскравих матеріалів.

Епоха середньовіччя в історії пам'ятника, здебільшого, якраз і представлена такими колекціями. Єдиний відрізок цієї епохи, представлений повноцінною археологічною пам'яткою – кінець доби раннього середньовіччя (IX–XI ст.), коли на території городища існувало невелике поселення балкано-дунайської культури, або культури Першого Болгарського царства.

Поселення балкано-дунайської культури представлено кількома об'єктами, а також колекцією кераміки, що складається із двох груп. Перша, що абсолютно переважає, включає фрагменти горщиків, виготовлених на повільному гончарному колі. До найхарактерніших ознак цієї групи відносяться: коричневий колір поверхні, високо розташоване округле плече, складно-профільований вінець і орнамент із використанням різьблених ліній, горизонтальних чи хвилястих. Це т.зв. кераміка слов'янського вигляду [1, с. 111]. Другу групу становить якісніша, сіра кераміка з добре заглаженою поверхнею і пролощеним орнаментом у вигляді ліній, що утворюють сітку. Ця кераміка має подібність до посуду салтово-маяцької культури, і, мабуть, є її внеском у формування керамічного комплексу балкано-дунайської культури. Окрім кераміки, відомі також поодинокі знахідки дрібної металевої фурнітури (рис. 2, 4).

Серед будівельних комплексів досліджені залишки двох приміщень. Одне з них являло собою ділянку глинобитної підлоги з кам'яною конструкцією у вигляді «ящика». Швидше за все це залишки топкової порожнини печі-кам'янки. Приблизно за 20 м від цього об'єкта розкопано котлован прямокутної форми, у заповненні якого відзначалася відносна (не більше десятка фрагментів) концентрація кераміки першої групи. Усі знахідки кераміки, а також будівельні залишки зосереджені на території посади (діл. «Північно-Східна») на площі близько 400 кв. м.

Окремі фрагменти кераміки (зокрема цілий горщик) були знайдені також і при розкопках акрополя. Окрім кераміки тут був знайдений мідний хрестик т.зв. «дунайського» типу X – поч. XI ст. Це дуже рідкісна знахідка для регіону Бесарабії¹.

В Карталі та його околицях відомі знахідки візантійських монет. Серед них – тетартерон Олексія Комніна (1081–1118)², Фессалоніки (?) карбований після реформи 1092 р., а також фоліс, анонімний випуск X ст. (Іоанн Ци-

¹ Визначення А. А. Пескової та С. С. Рябцевої.

² Монета зі скарбу, виявленого шукачами скарбів на північній околиці села в районі колишнього комбикормового заводу.

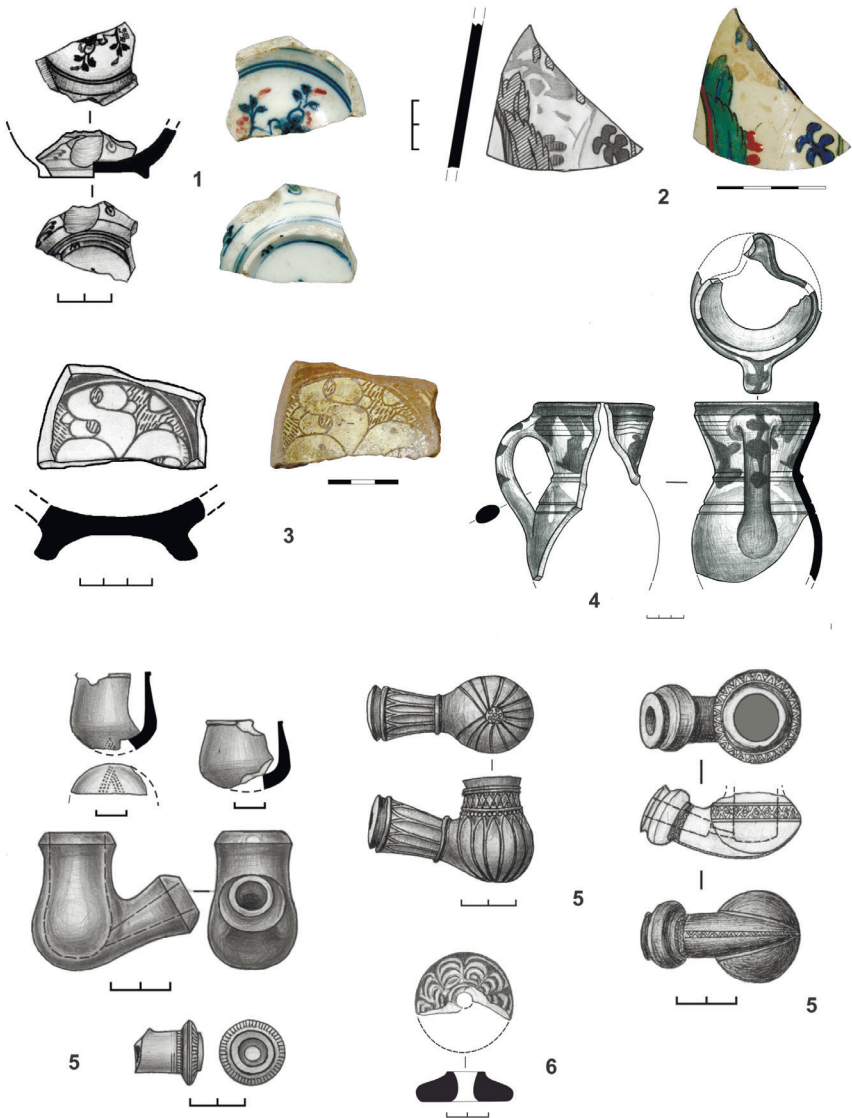

Рис. 1. Керамічні та скляні (6) знахідки доби середньовіччя та раннього Нового часу із Картала

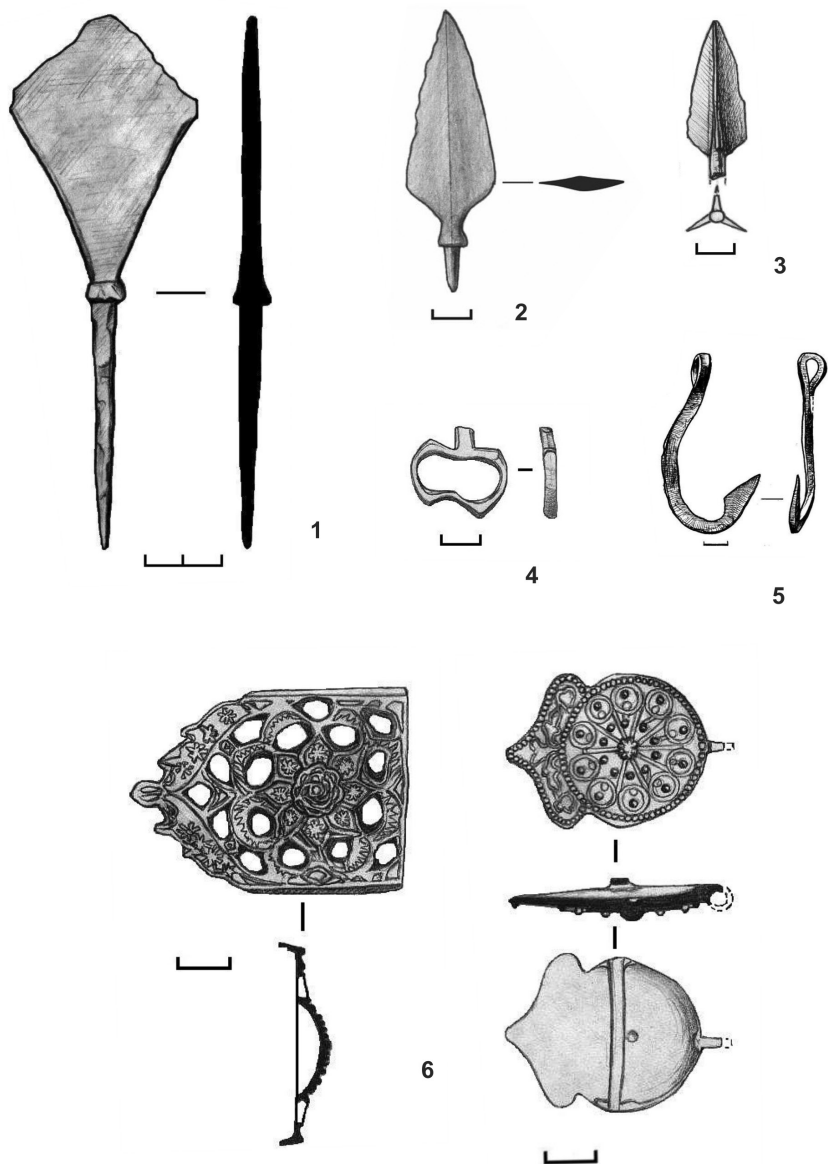

Рис. 2. Металеві знахідки доби середньовіччя та раннього Нового часу із Картала

мисхій, Никифор Фока чи Костянтин VII). Крім того, з розкопок на «Кам'яній горі» походить ще з монети [2, с. 181]. Усі вони карбовані в XI столітті (Роман III Аргір, Михайло IV Пафлагонянин та Костянтин X Дука та Олена). Таким чином, усі візантійські монети можуть бути пов'язані з існуванням у Карталі поселення балкано-дунайської культури.

До періоду раннього середньовіччя також відносяться 2 залізні накопечники стріл. За класифікацією А. Медведєва один із них (рис. 2, 3) належить типу 13 і було поширений майже всього I тис. н. е. Інший (рис. 2, 2) до типу 53, датування якого переважно охоплює IX–XI ст. [3, с. 59, 70].

Високе та пізнє середньовіччя (XII–XV ст.) на відміну від середньовіччя раннього представлено лише окремими знахідками. Зокрема, це кілька монет. Дві з них мідні Золотої Орди. Третя – Польського королівства:

1. Сакчі, перша половина XIV ст., час Тохти, Узбека чи Джанібєка. Левова морда на аверсі та тамга Менгу-Тімура на реверсі. [4, р. 296, pl. XIX, 6a].
2. Сарай ал-Джедід, правління Джанібєка (1352–1353 рр.).
3. Польща. Владислав III Варненчик. 1431–1440 рр. Денарій (білон)¹.

Фрагмент дна поливної чаші візантійського виробництва XIV – першої пол. XV ст. був виявлений в одній із ям на території посада (рис. 1, 3)².

До цього ж періоду належить ще один наконечник стріли – випадкова знахідка на території посади. Ромбоподібний плоский залізний наконечник з упором та розширенням у нижній третині пера (рис.). Тип 40-41 по Медведєву. Датування – IX (X) – XI (XIV) ст. [3, с. 64-65; табл.15, 31, 33].

Місто Сакчі (суч. Ісакча), розташоване прямо навпроти с. Орлівка на правому березі Дунаю, наприкінці XIII ст. було резиденцією хана Ногая. Таким чином, знахідка в Карталі монети, карбованої в Сакчі, є цілком очікуваною.

Турецький період, як відомо, починається наприкінці XV століття після підкорення Бессарабії султаном Баязідом II (похід 1484). Найбільш раннім для цієї епохи є комплекс ями №9/2001 на діл. «Центральна». У її заповненні було виявлено фрагмент глазурованої поліхромної посудини виробництва Ізніка першої пол. XVI ст. (рис. 1, 2)³.

Інші знахідки цього періоду належать до XVI–XVIII ст. В цей час існує вже нинішнє селище Картал (Орлівка). За деякими даними, воно було засноване ще наприкінці XVI століття переселенцями-волохами з Олтенії.

Нумізматичну колекцію цього періоду становлять монети Османської імперії (4 екз.) та європейських держав (2 екз.):

¹ Монети № 1 та №3 були опубліковані [5].

² Фрагмент визначив Г. С. Богуславський.

³ Фрагмент визначив П. П. Бірня.

1. Ахмед III (1703–1730 рр.), золото (ймовірно, Міср, Єгипет), ашрафі
2. Ахмед III (1703–1730 рр.). Ісламбол, пара срібло
3. Осман III (1754–1757). Костянтинія, пара, срібло
4. Мустафа III (1757–1774 рр.). Ісламбол, пара, срібло
5. Прибалтійські володіння Швеції. Христина (1632–1654). Рига. Солід, мідь. Підробка в Сучаві.
6. Франція 1653, ½ екю, срібло, Людовік XIV¹.

Досить численні знахідки поливної кераміки (рис. 1, 4). Трапляються також фрагменти фарфору (рис. 1, 1). Відома серія глиняних люльок (рис. 1, 5). Є також і металеві предмети поясної гарнітури, серед яких слід відзначити пряжки-павти, які вже були об'єктом дослідження (рис.). Автори публікації зазначають, що обидві пряжки входять до групи цільнолитих, з опуклим орнаментом у центрі щитка, і датуються XV–XVII ст. Аналогії знахідкам з Картала є в колекціях музеїв міст Яси та Тулчі [7, с. 97].

Невелику групу знахідок становлять предмети, які мають пряме відношення до бою при Карталі, що відбувся в липні 1770 року під час російсько-турецької війни. В основному це картеч, чавунні ядра, окремі деталі військової амуніції. До цього ж швидкоплинного епізоду в історії пам'ятника належить і відкрита в ході розкопок лінія окопів, яка прикривала переправу залишків турецької армії, що відступала до Дунаю після поразки при Кагулі. Загальна довжина дослідженої лінії траншеї – щонайменше 150 м.

Гадаю, що вся ця невелика колекція матеріалів з Картала має стати при нагоді у подальшому вивченні історії регіону в епоху середньовіччя та раннього Нового часу.

Список використаних джерел

1. Тельнов Н., Степанов В., Руссев Н., Рабинович Р. «И... разошлись славяне по земле». Из истории Карпато-Днестровских земель VI–XIII вв. Кишинёв: Высшая антропологическая школа, 2002. 240 с.
2. Бондарь Р. Д., Булатович С. А. Орловское городище в памятниках нумизматики. *Stratum plus*. №6. 2001–2002. С. 171–182.
3. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы. Самострел. VIII–XIV вв. Свод археологических источников. 1966. Вып. Е1–36. 184 с.
4. Oberländer-Târnoaveanu E. Un atelier monétaire inconnu de la Horde d'Or sur le Danube, Saqcy-Isaccea (XIIIe–XIVe siècles). Actes du XIe congrès international de numismatique. 1993. P. 291–304.

---

1 Монети №№1, 2, 4, 6 – були опубліковані [6]. Всі ординські і османські монети, а також підробку з Сучави визначив Д. Янов. Польську та французьку монети – Т. Кокоржицька.

5. Бруяко И. В., Носова Л. В. Новые монетные находки на городище Картал (Орловка). Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея. Вып. I. 2010. С. 65–72.
6. Бруяко И. В., Кокоржицкая Т. Н., Носова Л. В., Янов Д. М. Новые монетные находки из раскопок городища Картал / Орловка 2010–2016 гг. Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея. Вып III. 2017. С. 51–71.
7. Абызова Е., Рябцева С. Пряжки-пафты из собрания национального музея археологии и истории Молдовы. *Tyragetia*. Vol. I [XVI]. Nr.2. 2007. С. 95–105.

КОНФЕДЕРАЦІЯ «ЧОРНИХ КЛОБУКІВ» НА ПІВДЕННОМУ КОРДОНІ РУСІ (КІНЕЦЬ ХІ – ПЕРША ТРЕТИНА ХІІІ СТ.).

Олександр Головко

доктор історичних наук, старший
науковий співробітник,
академік АН Вищої школи України
Інститут української археографії та
джерелознавства
ім. М С. Грушевського НАН України,
м. Київ

Анотація. У статті розглянуто питання про участь тюркських формувань, які створили конфедерацію «Чорні клобуки» в житті південного прикордоння Русі. Проаналізовано процес творення об'єднання, показано місце неполовецьких етнічних груп в житті півдня Русі, характер їх взаємин з слов'янським населенням південноруських князівств та відносин з половцями.

Ключові слова: печеніги, торки, берендеї, коуї, «Чорні клобуки», половецькі орди.

Abstract. The article examines the question of the participation of the Turkic formations that created the “Black Hoods” confederation in the life of the southern border of Russia. The process of the creation of the union is analyzed, the place of non-Polovtsian ethnic groups in the life of southern Russia, the nature of their relations with the Slavic population of the southern Russian principalities and relations with the Polovtsians is shown.

Key words: Pechenegs, Torks, Berendei, Cowie, “Black Klobuks”, Polovtsian hordes.

В минулому степового і лісостепового населення Північного Причорномор'я, південних ареалів Русі особливу роль відіграло тюркське об'єднання,

Наукове видання

**АО:
Nomina nuda tenemus**

Меморіальні читання
А. О. Добролюбського

Українською та англійською мовами

Підписано до друку 27.06.2024 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Alegreya
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,1. Наклад 100 прим.
Зам. № 1706/1

Надруковано з готового оригінал-макета у друкарні «Апрель»
ФОП Бондаренко М. О.
65045, м. Одеса, вул. В. Арнаутська, 60
Тел.: +38 (048) 703 11 86
info@aprel.od.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014